

en moet geschiedenis zijn? Hoe kunnen historici reageren op de toenemende vraag naar 'leren uit het verleden'?

GESCHIEDENIS EN VERLEDEN: LIVING APART TOGETHER

Berber Bevernage en Bruno De Wever

Wat is geschiedenis? Het antwoord op die vraag is niet evident. 'Geschiedenis' heeft minstens drie betekenissen: (1) het verloop van de gebeurtenissen in het verleden; (2) het verhaal of de representatie van gebeurtenissen (in boeken, artikels, documentaires enzovoort); (3) de (academische) discipline die erop gericht is die representatie vorm te geven. Dit onderscheid is van groot belang, maar wordt zelden gemaakt. Vaak gaat men ervan uit dat al die vormen van geschiedenis (het gebeuren, het weergeven en het bestuderen) samenvallen. Die visie op geschiedenis is nog een erfenis van voor het ontstaan van geschiedenis als academische discipline. Het is daarom goed om eerst te kijken welke evoluties de geschiedenis doormaakte toen ze zich in de negentiende eeuw als discipline ontpopte.

Wat geschiedenis was ...

Het verleden om het verleden

De oudere vorm van geschiedschrijving werd door amateurs bedreven en sloot aan bij de tradities van de retorica en de *belles lettres*. Deze meer literair getinte geschiedschrijving zag de geschiedenis als grote leermeester voor het leven (Latijn: *magistra vitae*). Men wilde voor het heden en de toekomst expliciet lessen trekken uit het verleden. De negentiende-eeuwse pioniers van de academische geschiedschrijving bekritiseerden dan weer de retorische stijl en de pedagogische doelstellingen van hun voorgangers. Volgens hen mocht het verleden – in principe – enkel om zichzelf bestudeerd worden. Eigentijdse 'praktische' doelstellingen waren uit den boze. Dit wordt ook wel het *taboe van het presentisme* genoemd: het beoordelen (of zelfs veroordelen) van het verleden op basis van eigentijdse maatstaven en doelstellingen.

Vroeger is een ander land

De vroege academische geschiedschrijving ging daarnaast uit van een breuk tussen heden en verleden. Noties als anachronisme en tijdsgesest stonden centraal. Er ontstond, met andere woorden, een nieuwe visie op het historisch proces. De Amerikaanse historicus Zachary Schiffman spreekt in dat opzicht

zelfs over de 'geboorte van het verleden'. Het verleden wordt niet louter gezien als een tijd *voor* het heden, maar als een fundamenteel *andere* tijd.

Positivismisme

Een andere eigenschap van de negentiende-eeuwse geschiedschrijving is dat ze wilde lijken op exacte wetenschappen als fysica of chemie die toen grote successen boekten. Het was de tijd van het positivismisme. Wetenschap moest exact zijn: resultaten meetbaar en experimenten herhaalbaar. Empirie – de waarneembare werkelijkheid – stond centraal. Al heeft er steeds een tegenstroom bestaan die de geschiedschrijving niet wilde vergelijken met de positieve wetenschappen omdat ze een eigen methode heeft. Die methode vond men beter geschikt voor het complexe studieobject van de historicus: een realiteit die sterk beïnvloed wordt door de moeilijk waarneembare psychologie van historische actoren. Bovendien is die realiteit bizar genoeg niet tegenwoordig en kan ze dus onmogelijk rechtstreeks geobserveerd worden.

Niettemin probeerden de meeste negentiende-eeuwse historici hun metier te baseren op het ideaal van de empirische waarneming. Ze beschouwden de geschreven bronnen in de archieven als het materiaal waarmee het verleden min of meer exact en onbevooroordeeld (Latijn: *sine ira et studio*) kon worden gereconstrueerd. Het wezenlijke onderscheid tussen het verleden en de bronnen over het verleden vervaagde. *Was nicht in den Akten, hat nicht gelebt*, luidde de beroemde uitspraak van de Duitse historicus Leopold von Ranke. Als er geen bronnen zijn, is het niet gebeurd. Volgens hem kon de historicus met bronnen *bloss zeigen wie es eigentlich gewesen* (louter tonen hoe het eigenlijk was).

Wat geschiedenis is ...

Doorheen de twintigste eeuw werd een aantal veronderstellingen van de positivistische geschiedschrijving ontmanteld. Vooral twee aspecten kregen kritiek: de notie van de zuivere empirische waarneming en het schijnbaar neutrale karakter van de taal van de historicus.

Van empirie naar interpretatie

Critici wezen op de fundamentele rol van interpretatie. Zo stelden ze dat voorkennis en verbeelding niet alleen een rol spelen bij de productie van historische kennis, maar dat ze er een wezenlijk bestanddeel van vormen. Het ideaal

van de zuivere empirische waarneming blijkt dan ook onrealistisch. Interpretatie is in het historische bedrijf op minstens vier momenten aanwezig: (1) bij het creëren van de bron door de tijdgenoot; (2) bij het selecteren en lezen van bronnen door de historicus; (3) bij het opstellen van de historische tekst door de historicus; (4) bij het lezen van de historische tekst door zijn lezerspubliek.

Van neutrale naar verhalende taal

Negentiende-eeuwse historici zagen taal doorgaans als een neutraal medium waarin wetenschappelijke bevindingen over het verleden symbolisch uitgedrukt worden. Dit veranderde in de tweede helft van de twintigste eeuw. Aanhangers van de *linguistic turn* wezen op het grote belang van taal en talige begrippenkaders voor historische interpretatie. Net als literaire verhalen hebben historische werken vaak een 'narratieve' structuur van begin, midden en einde en zijn ze vaak gebaseerd op een centraal plot. Dat plot organiseert zich rond bepaalde gebeurtenissen of een hoofdrolspeler. Het gebruik van verhalen is volgens deze denkers het voornaamste kenmerk van de moderne geschiedschrijving. Oudere vormen van historische representatie, zoals kronieken of annalen, zijn eerder opsommingen van feiten en hebben die narratieve structuur niet. Om Hayden White – de bekendste vertegenwoordiger van de *linguistic turn* in de geschiedschrijving – te parafraseren: 'Geschiedenissen halen een groot deel van hun verklarende kracht uit hun capaciteit om via de creatie van een "plot" feiten te ordenen en met elkaar in verband te brengen. Zo worden dus uit loutere kronieken verhalen geproduceerd.' Het verhalende karakter van geschiedschrijving is, met andere woorden, niet enkel een zaak van de presentatie van onderzoeksresultaten, maar draagt ook direct bij aan de creatie van historisch inzicht en historische interpretatie.

Van correspondentie naar coherentie

Volgens sommige critici brachten het verhalende karakter en het gebruik van stijlfiguren fictionaliserende elementen binnen. De meest radicale onder deze critici leken geschiedschrijving zelfs te beschouwen als een vorm van fictie – wat hen door de meeste historici natuurlijk niet in dank werd afgenomen. Hoewel bijna niemand zal beweren dat geschiedschrijving fictie is, geloven de meeste denkers van de *linguistic turn* niet in de *correspondentiethorie* van de waarheid. Volgens hen weerspiegelen historische bronnen de werkelijkheid nooit volledig. Als men er feitelijke uitspraken over wil doen, moet de werkelijkheid steeds 'ver-taald' worden. White drukt het als volgt uit: 'historische feiten' zijn steeds '*events under description*'. Daarmee bedoelt hij dat het steeds een talige

werkelijkheid is en dat de beschrijving permanent in beweging is. Deze denkers zijn niet noodzakelijk 'anti-realistisch': ze ontkennen niet dat er een historische werkelijkheid bestaat. Wel argumenteren ze dat de werkelijkheid nooit objectief gekend kan worden omdat kennis en werkelijkheid van een andere orde zijn. 'Woord' en 'wereld' vallen nooit geheel samen, zo luidt het. Tegenover de correspondentietheorie plaatsen zij de *coherentietheorie*. Die stelt dat de waarheid van historische uitspraken of teksten niet rechtstreeks kan worden afgeleid uit een vermeende correspondentie met het verleden zelf, maar afhankelijk is van de relatie met andere uitspraken of teksten.

Wat geschiedenis (misschien) wordt ...

Het hoogtepunt van de *linguistic turn* is volgens velen achter de rug. Er zijn denkers die argumenteren dat we vandaag in een post-postmoderne tijd leven waarin de postmoderne kritiek haar scherpste tanden verloren heeft. Bovendien is de belangrijke rol van taal en interpretatie ondertussen gemeengoed geworden. Het wijdverspreide gebruik van de term 'narratief' ('verhaal'), om een bepaalde interpretatie van de geschiedenis aan te duiden, is daar een voorbeeld van. Op hun vraag hoe je dan wel objectieve en betrouwbare kennis kunt opbouwen, zoekt men nog steeds sluitende antwoorden. Sommigen schuiven de notie van *intersubjectiviteit* naar voren als een waardig alternatief voor de illusie van absolute objectiviteit. Betrouwbare kennis kan dan gevonden worden wanneer experts hun uiteenlopende visies over historische feiten naast elkaar leggen en een consensus bereiken. Hier zijn wel enkele sociaal-culturele voorwaarden aan verbonden. De sociale kennisleer (of epistemologie) focust op die voorwaarden. Zo is het onder meer van belang dat kennissamenlevingen niet homogeen zijn samengesteld: het mogen bijvoorbeeld niet allemaal mannen van dezelfde cultuur of klasse zijn. Uit onderzoek blijkt dat de actieve schrijvers van bijdragen aan Wikipedia hoofdzakelijk gepensioneerde blanke mannen uit de middenklasse zijn. Dat heeft uiteraard implicaties op de gepresenteerde kennis. Ook moet ongedwongen en transparante communicatie mogelijk zijn. Daarnaast wijzen een aantal denkers op het belang van *epistemische waarden* bij onderzoekers, zoals het streven naar evenwichtige en genuanceerde oordelen, het respecteren van methodologische procedures enzovoort.

Deze debatten zijn erg actueel en onvoorspelbaar. Wie uitspraken wil doen over de toekomst, ook over de toekomst van een academische discipline, be-

geeft zich op glad ijs. Toch willen wij hier enkele fenomenen aanhalen die blijvende of nieuwe uitdagingen vormen voor historici.

De nood aan revisionisme

Historische kennis is een discussie zonder eind, stelde de Nederlandse historicus Pieter Geyl. Historische kennis wordt niet cumulatief opgebouwd: nieuwe inzichten sluiten nooit netjes op de vorige inzichten aan. Voorgaande hypothesen worden zelden voor eens en voor altijd weerlegd. Wel is historische kennis onderhevig aan constante herziening of 'revisie'. Aviezer Tucker formuleert drie soorten historisch revisionisme:

1. Revisionisme omdat er nieuw bewijs vrijkomt zoals bij het openen van een nieuw archief, het opduiken van nieuwe getuigen, het ontcijferen van een uitgestorven taal enzovoort.
2. Revisionisme omdat er een nieuwe inschatting ontstaat van wat relevant is voor historisch onderzoek. Hedendaagse gebeurtenissen kunnen een nieuwe interpretatie van vroegere gebeurtenissen teweegbrengen. Zo leidden recente terroristische aanslagen bijvoorbeeld tot nieuw onderzoek naar de geschiedschrijving over historische vormen van terreur. Een hypothetische derde wereldoorlog zou ons perspectief op de Eerste en Tweede Wereldoorlog ongetwijfeld veranderen.
3. Revisionisme omdat het (politiek en maatschappelijk) waardesysteem van historici wijzigt. Dergelijk revisionisme is vaak taboe, maar kan toch voor vruchtbare vernieuwing zorgen. Denk aan de politieke impulsen die het ontstaan stimuleerden van de sociale geschiedenis, vrouwen-geschiedenis, ecologische geschiedenis enzovoort.

De grenzen van revisionisme

Revisionisme is dus van groot belang voor de geschiedschrijving. Zonder revisionisme zouden historici gedoemd zijn om louter bestaande geschiedenissen door te geven aan volgende generaties. Het revisionisme vormt echter ook de achilleshiel van het historische kennisproces. De term revisionisme doet terecht denken aan de perverse pogingen tot 'herziening' van de geschiedenis. Dit is wat Holocaust-ontkenners doen of totalitaire systemen die ongewenste feiten uit hun verleden doen verdwijnen. In die contexten wordt historisch revisionisme gebruikt om de geschiedenis in twijfel te trekken of te vervalsen. De kunst bestaat erin om vruchtbare en legitieme vormen van historisch revi-

sionisme te onderscheiden van illegitieme of zelfs perverse vormen. Historisch revisionisme kent, met andere woorden, enkele belangrijke grenzen:

- Legitiem revisionisme stelt zelden enkelvoudige gebeurtenissen in vraag (zoals de zelfmoord van Adolf Hitler in Berlijn op 30 april 1945).
- Het gaat ook niet om relatief eenvoudige oorzaak-gevolgrelaties (zoals Hitlers beroemde *Haltbefehl* van 24 mei 1940, waardoor de Britten hun troepen succesvol konden terugtrekken uit Frankrijk).
- Legitiem revisionisme herbekijkt complexere historische verklaringen, bijvoorbeeld de oorzaken en gevolgen van het nationaalsocialisme. Dergelijke verklaringen zijn nooit in het verleden zelf aanwezig. Ze zijn steeds het product van de interpretaties en 'constructieve verbeelding' van geschiedschrijvers. En de discussie erover zal daardoor ook nooit helemaal opgelost zijn. Er is dus steeds ruimte voor een nieuwe interpretatie.

Steeds meer belangstelling

De afgelopen decennia is de maatschappelijke belangstelling voor het verleden sterk gegroeid. Sommigen zien het verleden als bron van burgerschapseducatie, anderen zien het als bron van identiteitspolitiek of van reparatieclaims na historisch onrecht. Die nieuwe maatschappelijke omgang met het verleden (*memory turn*) bezorgt de historici een set aan nieuwe uitdagingen. Zij worden niet langer gezien als de geprivilegieerde (laat staan de enige) hoeders van het verleden. Waar de *linguistic turn* wees op de taligheid van historische interpretaties, vestigt de *memory turn* de aandacht op het feit dat het verleden op veel verschillende wijzen in een samenleving aanwezig is, bijvoorbeeld in de herinnering van mensen die het verleden meemaakten of in de collectieve herinnering van sociale groepen die bepaalde voorstellingen van het verleden doorgeven.

Voor historici zorgt die toegenomen maatschappelijke belangstelling niet alleen voor grote kansen, maar ook voor uitdagingen. Er is duidelijk een grote maatschappelijke roep om te 'leren uit het verleden'. Maar in haar huidige vorm kan de academische geschiedschrijving vaak moeilijk aan die wens voldoen. De vraag stelt zich of historici moeten blijven vasthouden aan het taboe op presentisme en aan hun ideaal van het bestuderen van het verleden louter om het verleden (zoals de negentiende-eeuwse historici dit probeerden).

Roep om relevantie

De roep van slachtoffergroeperingen om meer oog te hebben voor het 'voortleven' van het verleden in het heden, zoals in situaties van aanhoudend structureel onrecht of van traumatisch conflict, maken de uitdaging voor academische historici nog groter. De vraag om de studie van het verleden te doen aansluiten bij hedendaagse ontwikkelingen en op zoek te gaan naar actuele relevantie kan namelijk een van de fundamenteën van het klassieke historistische wereldbeeld ondergraven. De noties van temporele afstand en van een strikte scheiding van heden en verleden komen dan op de helling te staan. Is het verleden werkelijk een fundamenteel andere periode dan het heden? Is het meer dan enkel de periode voor het heden? Is het verleden werkelijk het vreemde land dat de gemeenplaats noemt? Kan men nooit de historische analogieën vinden die nodig zijn om te leren uit het verleden?

Maatschappelijke erkenning van kennis

Ten slotte zorgt de toegenomen maatschappelijke belangstelling voor het verleden voor nog een andere uitdaging. Het blijkt namelijk dat niet enkel het produceren van historische kennis van belang is, maar dat ook de maatschappelijke erkenning van die kennis cruciaal is. De opkomst van fenomenen zoals waarheidscommissies, de internationale roep om officiële excuses voor historisch onrecht en de vele initiatieven tot historische verzoening tonen dat mensen niet enkel de openbaring van historische feiten nastreven, maar die feiten ook officieel of maatschappelijk erkend willen zien. Het is onduidelijk hoe academische historici in de toekomst zullen omgaan met deze spanning tussen kennis en erkenning. Historici kunnen zich beperken tot het louter aanleveren van academische kennis of ze kunnen meer actief interveniëren op het niveau van de maatschappelijke erkenning. Niet alleen publiekshistorici doen dit al, maar bijvoorbeeld ook de historici die zich engageren in historische commissies (denk aan de Srebrenica-commissie in Nederland, of de Lumumba-commissie in België) of die optreden als expertgetuigen in rechtbanken en tribunaal (denk aan de historici in het Joegoslavië-tribunaal of in het Internationaal Strafhof).
